

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING "SUDLAR TO‘G‘RISIDA"GI
QONUNI ASOSIDA MA‘MURIY SUDLARNING HUQUQIY MAQOMI
Qurbonova Malika Sunatullo qizi**

***Annotatsiya:** Ushbu ilmiy maqolada O‘zbekiston Respublikasining "Sudlar to‘g‘risida"gi 2021-yil 28-iyuldagi O‘RQ-703-sonli Qonuni va boshqa tegishli normativ-huquqiy hujjatlar asosida ma‘muriy sudlarning huquqiy maqomi har tomonlama tahlil qilinadi. Maqolada ma‘muriy sudlarning tashkil etilish tarixi, sud tizimidagi o‘rni, vazifalari, vakolatlari va faoliyat prinsiplari batafsil yoritiladi. Shuningdek, maqola davomida tegishli sohaning yetakchi mutaxassislari va olimlarining ilmiy-nazariy qarashlari keltirilib, xorijiy davlatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil amalga oshiriladi. Ma‘muriy sudlovning takomillashtirilishi yuzasidan ilmiy va amaliy takliflar berilgan.*

***Kalit so‘zlar:** ma‘muriy sud, huquqiy maqom, sud hokimiyati, sud islohotlari, ommaviy-huquqiy munosabatlar, ma‘muriy sud ishlarini yuritish, sudyalarning mustaqilligi, ixtisoslashgan sudlar.*

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan sud-huquq sohasidagi keng ko‘lamli islohotlar mamlakatimizda haqiqiy huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgan. Inson huquqlari va erkinliklarini ishonchli himoya qilish, davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan qabul qilinayotgan qarorlar ustidan samarali sud nazoratini ta‘minlash maqsadida 2017-yilda yurtimizda alohida ixtisoslashgan ma‘muriy sudlar tashkil etildi [1]. Ushbu islohot mamlakatimizda hokimiyatlar bo‘linishi prinsipini chuqurlashtirish, ijro hokimiyati faoliyati ustidan sud nazoratini kuchaytirish va fuqarolarning ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan huquqlarini himoya qilish borasidagi muhim qadamlardan biri bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 11-moddasiga muvofiq, davlat hokimiyati qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo‘linishi prinsipi asosida amal qiladi. Sud hokimiyati boshqa hokimiyat tarmoqlaridan mustaqil holda ish yuritadi va faqat qonunga bo‘ysunadi. Aynan shu konstitutsiyaviy norma asosida sud tizimida ixtisoslashgan ma‘muriy sudlarning tashkil etilishi tabiiy huquqiy zaruriyat sifatida yuzaga kelgan.

Ma‘muriy sudlar institutining huquqiy maqomi va faoliyatining huquqiy asoslari, eng avvalo, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Sudlar to‘g‘risida"gi 2021-yil 28-iyuldagi O‘RQ-703-sonli Qonuni hamda 2018-yil 25-yanvardagi "Ma‘muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risida"gi Kodeks bilan belgilangan [2]. Ushbu hujjatlar majmui ma‘muriy sudlarning sud tizimida tutgan o‘rni, vakolatlari, faoliyat tartibi va boshqa muhim masalalarni huquqiy jihatdan tartibga soladi.

Ushbu maqolada "Sudlar to‘g‘risida"gi qonun va unga oid bo‘lgan boshqa qonun hujjatlari asosida ma‘muriy sudlarning huquqiy maqomi, ularning vakolatlari, sud tizimida tutgan o‘rni, faoliyat prinsiplari va xorijiy davlatlardagi tajriba bilan qiyosiy tahlili o‘rganiladi. Tadqiqot davomida sohaga oid yetakchi olimlar va yuristlarning ilmiy qarashlari keltirilib, ularning fikrlari sintez qilinadi.

Ma‘muriy sudlovning yuzaga kelishi va rivojlanishi huquqiy davlat g‘oyasi bilan chambarchas bog‘liq. Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, ma‘muriy sudlar G‘arbiy Yevropa davlatlarida XIX asrning ikkinchi yarmida tashkil topgan. Jumladan, Fransiyada Davlat Kengashi (Conseil d’État) ma‘muriy ishlar bo‘yicha vakolatli organ sifatida 1799-yilda Napoleon Bonapart tomonidan tashkil etilgan bo‘lib, u butun ma‘muriy sudlovning asoschisi hisoblanadi. Bu institut ijro

hokimiyati ichida tug'ilgan, biroq vaqt o'tishi bilan undan to'liq mustaqil sud organiga aylangan.

Germaniyada esa rivojlangan ma'muriy sudlov tizimi 1952-yildagi Asosiy qonun bilan mustahkamlangan bo'lib, ushbu qonunga ko'ra, oddiy, ma'muriy, moliyaviy, mehnat va ijtimoiy yurisdiksiya sohalarida Federatsiya Federal sudi, Federal ma'muriy sudi, mehnat nizolari bo'yicha Federal sudi va Federal ijtimoiy sudi tashkil etilgan [3]. Mazkur tizim mukammal ixtisoslashuvga ega bo'lib, har bir sohada chuqur tajribaga ega bo'lgan sudyalari faoliyat yuritadi.

Rossiyalik olim R.V. Shakiryaynov ma'muriy sudlov institutining tarixiy ahamiyati haqida fikr yuritarkan, "to'liq apellyatsiya" vakolatining apellyatsiya instansiyasi sudlariga hal qiluv qarorini bekor qilib, ishni yangidan ko'rish uchun yubormaslik vakolati apellyatsiya instansiyasi sudlarining mas'uliyatini oshirishi va sud xatolarini tezroq bartaraf etish imkonini berishini ta'kidlaydi [4]. Boshqa rossiyalik olim V.M. Sherstnyuk apellyatsiya tartibi taraflarning huquqi ta'minlanishi va sud xatolarini bartaraf etish uchun samarali mexanizm hisoblanishini qayd etadi [5]. Ushbu ilmiy yondashuvlar ma'muriy sudlov mexanizmining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasida mustaqil ma'muriy sudlar tashkil etilgunga qadar ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolar fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar va xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib kelinardi. Biroq, bunday yondashuv ma'muriy nizolarning o'ziga xos huquqiy tabiatini to'liq hisobga ololmas edi. Davlat organlari va fuqarolar o'rtasidagi tabiiy tengsizlik sharoitida fuqarolarning huquqlarini samarali himoya qilish uchun maxsus protsessual tartib va ixtisoslashgan sudlar zarur edi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2016-yil 21-oktabrdagi "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-4850-son hamda 2017-yil 21-fevraldagi "O‘zbekiston Respublikasi sud tizimi tuzilmasini tubdan takomillashtirish va faoliyati samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-4966-son Farmonlari mamlakatda ma‘muriy sudlarning shakllanishi uchun huquqiy asos yaratdi [6]. Mazkur farmonlar va keyinchalik 2017-yil 12-apreldagi O‘RQ-428-son Qonun asosida 2017-yil 1-iyundan boshlab Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar ma‘muriy sudlari, shuningdek tuman (shahar) ma‘muriy sudlari faoliyat boshlagan [7].

Sud-huquq tizimini takomillashtirishning navbatdagi bosqichida 2021-yildan boshlab tuman (shahar) ma‘muriy sudlari tugatilib, ularning o‘rniga tumanlararo ma‘muriy sudlar joriy etildi. Bu islohot sudyalar korpusini optimallashtirish, sud xarajatlarini iqtisod qilish va sud bosqichlarining samaradorligini oshirish maqsadida amalga oshirildi [8]. Aynan shu davrda fuqarolik va jinoyat ishlari bo‘yicha viloyat sudlari hamda iqtisodiy sudlar birlashtirilib, sud tizimi yanada soddalashtirildi.

Ma‘muriy sudlarning huquqiy maqomini belgilaydigan asosiy normativ-huquqiy hujjatlar quyidagilardir:

Birinchidan, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan, 2023-yil 30-aprelda referendum yo‘li bilan yangi tahriri qabul qilingan) — sud hokimiyatining mustaqilligi, hokimiyatlar bo‘linishi prinsipini va sudlovni amalga oshirishning umumiy asoslarini belgilaydi.

Konstitutsiyaning 11-moddasi va sud hokimiyatiga oid bo'lgan boshqa moddalari ma'muriy sudlovning konstitutsiyaviy negizini tashkil etadi.

Ikkinchidan, "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 28-iyuldagi O'RQ-703-sonli Qonuni — sud tizimining tarkibiy tuzilishini, jumladan, ma'muriy sudlarning sud tizimidagi o'rnini, sudyalarga qo'yiladigan talablarni, sudlarning vakolatlarini va boshqa muhim masalalarni belgilaydi [9].

Uchinchidan, "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi 2018-yil 25-yanvardagi O'RQ-462-sonli Kodeks — ma'muriy sudlardagi ish yuritish tartibini, taraflarning huquq va majburiyatlarini, sud hujjatlarining qonuniy kuchga kirishi va ijroga qaratilishini, apellyatsiya va kassatsiya tartiblarini batafsil tartibga soladi [10].

To'rtinchidan, "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi 2018-yil 8-yanvardagi O'RQ-457-sonli Qonun — ma'muriy hujjatlarni qabul qilish, bekor qilish, o'zgartirish va haqiqiy emas deb topish bilan bog'liq normalarni o'rnatadi [11].

Beshinchidan, "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeks va O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining ma'muriy sudlar amaliyotini tartibga soluvchi qarorlari, shu jumladan, 2019-yilda qabul qilingan ma'muriy nizolarning yagona sud amaliyotini ta'minlash to'g'risidagi tushuntirishlari.

Huquq nazariyasida "huquqiy maqom" tushunchasi alohida o'rin tutadi. Ko'pchilik olimlarning fikricha, huquqiy maqom — bu subyekt yoki organning huquq va majburiyatlari, vakolatlari, mas'uliyati va boshqa huquqiy xususiyatlari majmuidir. Mazkur tushuncha lotinchadan kelib chiqqan bo'lib, "status" so'zi "holat", "mavqe", "o'rin" ma'nolarini anglatadi.

O'zbekistonlik olimlar X.T. Odilqoriyev va B.E. Qosimov ta'kidlaganidek, huquqiy maqom har qanday huquq subyektining xususiyatini tavsiflovchi muhim huquqiy kategoriya bo'lib, u subyektga tegishli bo'lgan huquqlar, majburiyatlar va kafolatlarning yaxlit tizimini ifodalaydi [12]. Ularning fikricha, davlat organlarining huquqiy maqomi ularning faoliyatining huquqiy asoslarini, vakolatlari chegarasini va boshqa subyektlar bilan o'zaro munosabatlarini belgilab beradi.

Yuridik adabiyotda davlat organining huquqiy maqomi quyidagi elementlardan iborat ekanligi e'tirof etiladi: maqsad va vazifalari; vakolatlari (huquq va majburiyatlari); tashkiliy tuzilishi; mas'uliyat; faoliyat tartibi; boshqa davlat organlari bilan o'zaro munosabatlari; faoliyatining moddiy-texnika va moliyaviy ta'minoti. Bu elementlarning har biri tegishli normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi va birgalikda organning yaxlit huquqiy maqomini tashkil qiladi.

Ma'muriy sudning huquqiy maqomi sud hokimiyatining boshqa organlari maqomidan o'zining bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi:

Birinchidan, ma'muriy sudlar — ixtisoslashgan sudlar bo'lib, ularning vakolat doirasi qonun bilan aniq belgilangan muayyan toifadagi ishlar bilan cheklanadi. Ular asosan davlat organlari va fuqarolar o'rtasidagi ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni va ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishga ixtisoslashgan.

Ikkinchidan, ma'muriy sudlovda ishtirok etuvchi taraflar tengligini ta'minlash uchun maxsus protsessual mexanizmlar mavjud. Chunki bir tomondan davlat organi, ikkinchi tomondan — fuqaro yoki yuridik shaxs ishtirok etganda,

ular o'rtasidagi tabiiy tengsizlikni bartaraf etish kerak [13]. Bu maqsadda "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeksda isbotlash yukini taqsimlashning maxsus qoidalari nazarda tutilgan.

Uchinchidan, ma'muriy sudlar nafaqat alohida shaxslar manfaatlarini, balki butun jamiyat manfaatini va qonuniylikni mustahkamlashni ko'zlaydi. Bu masala "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeksning 2-moddasida aniq belgilangan [14]. Ya'ni, ma'muriy sudlovda nafaqat shaxsiy manfaatlar himoyasi, balki davlat va jamiyat manfaatlarini muvofiqlashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

To'rtinchidan, ma'muriy sud sudyasi davlat organi qarorining qonuniyligini tekshirar ekan, faqat tor huquqiy nuqtai nazardan emas, balki tegishli ijro hokimiyati faoliyati maqsadga muvofiqligi nuqtai nazaridan ham ish ko'radi. Bu ma'muriy sudlovning o'ziga xos jihati bo'lib, undan sudyaning ma'muriy boshqaruv tizimi haqida chuqur tushunchaga ega bo'lishini talab etadi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 1-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining sud tizimi quyidagi sudlardan iboratdir: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi; O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi; harbiy sudlar; Qoraqalpog'iston Respublikasi sudi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari; Qoraqalpog'iston Respublikasi ma'muriy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar ma'muriy sudlari; fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman, shahar sudlari; jinoyat ishlari bo'yicha tuman, shahar sudlari; tumanlararo, tuman, shahar iqtisodiy sudlari; tumanlararo ma'muriy sudlari [15].

Mazkur ro'yxatdan ko'rinib turibdiki, ma'muriy sudlar mamlakatimizda ikki bosqichli vertikal tizim shaklida tashkil etilgan: birinchi instansiya darajasida

tumanlararo ma'muriy sudlar, ikkinchi (apellyatsiya) instansiya darajasida esa Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar ma'muriy sudlari faoliyat ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi esa eng yuqori instansiya sifatida ma'muriy ishlarni kassatsiya tartibida ko'rib chiqadi va sud amaliyotining yagonaligini ta'minlaydi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 1-moddasi 4-qismida belgilanganidek, O'zbekiston Respublikasida ishlarning toifalariga ko'ra sudlarning ixtisoslashuvi amalga oshirilishi mumkin [16]. Ma'muriy sudlarning tashkil etilishi aynan shu ixtisoslashuv prinsipining yorqin namunasi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning 29-moddasiga muvofiq, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar ma'muriy sudlari rais va sudyalardan iborat bo'lib, sud rayosati va sudlov hay'atlari tarkibida ish olib boradi [17]. Bunday tuzilish sud faoliyatining samarali tashkil etilishini va sudyalar kollegial faoliyatini ta'minlaydi. Sud rayosati sudning tashkiliy masalalarini hal etadi, sudyalar faoliyatini muvofiqlashtiradi va sud amaliyotini umumlashtirib boradi.

Tumanlararo ma'muriy sudlar esa o'z tuzilishi bo'yicha nisbatan soddaroq bo'lib, ular sud raisi va sudyalardan iborat. Sud raisi sud faoliyatini umumiy tashkil etish va boshqarish, sudlov ishlarini sudyalar o'rtasida taqsimlash, sudning ichki tartibini ta'minlash kabi vakolatlarga ega.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi tarkibida ma'muriy ishlar bo'yicha alohida sudlov hay'ati faoliyat yuritadi. Bu hay'at ma'muriy ishlarni kassatsiya tartibida ko'rib chiqadi va sudyalar amaliyotini umumlashtirib boradi. Oliy sud Plenumi esa qonunchilikning qo'llanilishi yuzasidan tushuntirishlar berib, ma'muriy sud amaliyotining yagonaligini ta'minlaydi.

Sudlarning ixtisoslashuvi prinsipi sud sifatining oshishi, sudylar tomonidan ishlarning chuqurroq tahlil qilinishi va xolislikning ta'minlanishiga xizmat qiladi. Olim N. Salomovning fikricha, ixtisoslashgan sudlarning tashkil etilishi sudylar tomonidan tegishli soha qonunchiligini chuqur o'rganish va sifatli sud qarorlari qabul qilish imkonini beradi [18]. Bu yondashuv xalqaro tajribada ham keng tarqalgan.

Sudlar ixtisoslashuvi mamlakatimizda olib borilgan sud-huquq islohotlarining muhim natijalaridan biri bo'lib, fuqarolarning sud himoyasiga bo'lgan huquqi yanada mustahkamlanishiga olib keldi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ma'muriy sudlar tashkil etilgandan so'ng ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni ko'rib chiqish muddatlari sezilarli darajada qisqardi va ish sifati oshdi.

"Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeksning 2-moddasiga muvofiq, ma'muriy sudlar quyidagi vazifalarni amalga oshiradi: ma'muriy va boshqa ommaviy-huquqiy munosabatlar sohasida fuqarolar va yuridik shaxslarning buzilgan yoki nizolashilayotgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish; ma'muriy va boshqa ommaviy-huquqiy munosabatlar sohasida qonuniylikni mustahkamlash hamda huquqbuzarliklarning oldini olishga ko'maklashish; qonunga va sudga nisbatan hurmat munosabatini shakllantirish [19].

Bu vazifalar ma'muriy sudlovning ijtimoiy mohiyatini ochib beradi va uning fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini himoya qilish hamda davlat organlari faoliyati ustidan samarali sud nazoratini ta'minlashdagi rolini ko'rsatadi. Ma'muriy sud nafaqat aniq ish bo'yicha qaror chiqaradi, balki davlat organlari faoliyatining

qonun doirasida bo'lishini ta'minlovchi muhim institut sifatida ham faoliyat yuritadi.

Ma'muriy sudlar o'z huquqiy tabiatiga ko'ra ikki xil toifadagi ishlarni ko'rib chiqadi [20]:

a) Ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolar — ya'ni davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek ularning mansabdor shaxslarining xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyat va arizalar; saylov komissiyasining xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan berilgan shikoyatlar; notariusning yoki fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organlari harakatlarini bajarishni rad etgani yoxud ularni noto'g'ri bajargani ustidan berilgan shikoyatlar; prokurorning huquqiy hujjatni g'ayriqonuniy deb topish to'g'risidagi arizasi; vakolatli organning jismoniy va yuridik shaxslar manfaatini ko'zlab berilgan arizalari; davlat organining, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organining hujjatini haqiqiy emas deb topish haqidagi arizalar.

b) Ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlar — ya'ni qonun bilan ma'muriy sudlar vakolatiga kiritilgan ma'muriy huquqbuzarliklar yuzasidan ishlar. Bu toifadagi ishlarda davlat organi tashabbuskor bo'ladi, xususiyl shaxs esa huquqbuzarlik sodir etishda ayblanadi va uni jazolash to'g'risidagi masala ko'rib chiqiladi. Bunday ishlar "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksga muvofiq hal etiladi.

Ma'muriy sudlarning samarali faoliyat yuritayotganini sud statistikasi yaqqol ko'rsatadi. 2019-yilning o'n bir oyi davomida ma'muriy sudlar tomonidan hokimlarning 1165 ta qonunga zid qarori bekor qilindi [21]. Bu raqam mamlakatimizda ma'muriy sud nazorati institutining real ishlayotganligi va davlat

organlari faoliyati ustidan amaliy nazoratni ta'minlayotganligini tasdiqlaydi. Bunday ko'rsatkich avvalgi yillarda kuzatilmagan bo'lib, ma'muriy sudlarning haqiqatan ham mustaqil va samarali faoliyat yuritayotganidan dalolat beradi.

Olim N. Salomovning fikricha, sud-huquq sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatimizda qonun ustuvorligini va ijtimoiy adolatni, fuqarolar tinchligi va totuvligini ta'minlashga qaratilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi [22]. Ma'muriy sudlarning faoliyati esa bu islohotlarning amaliy yo'nalishlaridan biridir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ma'muriy sudlar O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining tushuntirishlari asosida o'z faoliyatini olib boradi. Ma'muriy sudlar amaliyotining 11-bandiga muvofiq, ma'muriy organning yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan alohida bo'linmasiga nisbatan shikoyat keltirilganda, sud tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan harakatlar tartibi belgilangan [23].

Ma'muriy sud faoliyatining eng muhim prinsiplaridan biri — sudyalarning mustaqilligi prinsipidir. "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 8-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida odil sudlov qonunga qat'iy muvofiq holda amalga oshiriladi [24]. Sudyalar faqat qonunga bo'ysunadilar va boshqa hech bir organ yoki shaxs tomonidan ko'rsatma berilishi taqiqlanadi.

Olim X.T. Odilqoriyev sudyalarning mustaqilligi prinsipi haqida shunday fikr bildiradi: faqat mustaqil sud hokimiyati har bir fuqaroning vakolatli va xolis sudda ishni oshkora ko'rish orqali o'zining buzilgan huquqlarini himoya qilishi mumkinligiga kafolat bo'lib xizmat qiladi [25]. Mustaqil va xolis sudni talab qilish

har bir insonning huquqi bo'lib, bu huquq Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasi va boshqa xalqaro hujjatlarda ham mustahkamlangan.

Ma'muriy sud sudyalari ayniqsa katta mas'uliyat ostida ishlaydilar, chunki ular ko'pincha davlat organlari va mansabdor shaxslarning xatti-harakatlari to'g'risida hukm chiqaradilar. Bunday vaziyatda sudyalarning mustaqilligi va ulardan turli bosimlardan saqlanishi alohida ahamiyatga ega.

Ma'muriy sudlarda barcha taraflar — fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat organlari — qonun va sud oldida teng huquqlarga ega bo'ladilar. Bu prinsip davlat va fuqaro o'rtasidagi nizolarda ayniqsa muhim, chunki davlat ham xuddi xususiy shaxs kabi sudga jalb qilinishi va o'z xatti-harakatlari uchun javobgar bo'lishi kerak. Bu prinsipning amaliy ahamiyati shundaki, davlat organlari sud oldida o'z qarorlarini asoslab bermog'i va ularning qonuniyligini isbotlamog'i lozim.

Sud tomonidan qabul qilingan qarorlar barcha davlat organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiy bo'lib, ularning ijrosi qonun bilan kafolatlangan. Sud hujjatlarining ijrosi ma'muriy sudlovning samaradorligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar sud qarori ijro etilmasa, butun ma'muriy sudlov tizimining ma'nosi yo'qoladi.

"Sudlar to'g'risida"gi yangi qonunga ko'ra, barcha sudlarda ishlar ochiq ko'rilishi belgilangan. Ishlarni yopiq sud majlisida ko'rib chiqishga faqat qonunda belgilangan hollarda yo'l qo'yilishi mumkin [26]. Bu prinsip sud faoliyatining shaffofligini va jamoatchilik nazoratini ta'minlaydi. Sud zallarining ochiqligi, sud qarorlarining tegishli sayt va platformalarda e'lon qilinishi sud faoliyatining shaffofligini yanada oshirgan.

Ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishda aybsizlik prezumpsiyasi prinsipi qo'llaniladi. Bu prinsipga ko'ra, har bir shaxs uning aybi qonunda belgilangan tartibda isbotlanmaguncha aybsiz hisoblanadi. Shuningdek, qonuniylik prinsipi sud faoliyatining barcha bosqichlarida ta'minlanadi — sudga murojaat qilishdan tortib, sud qarorining ijro etilishigacha bo'lgan jarayonda qonun talablariga qat'iy rioya qilinadi.

"Sudlar to'g'risida"gi yangi qonunning 67-68-moddalariga muvofiq, sudyalik lavozimiga nomzodlarga qo'yiladigan talablar kuchaytirildi. Yangi tahrirdagi qonunga asosan, o'ttiz besh yoshga to'lgan, oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lgan va yuridik ixtisoslik bo'yicha kamida yetti yillik mehnat stajiga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi tumanlararo, tuman, shahar sudining, hududiy harbiy sudning sudyasi bo'lishi mumkin [27].

Avvalgi tahrirdagi qonunda ushbu staj besh yil bo'lgan bo'lsa, yangi tahrirda yetti yilga oshirildi, bu sudyalik kasbiyligini oshirish va sud faoliyati sifatini yaxshilash maqsadida amalga oshirildi. Yuqori instansiya sudlari uchun esa staj talabi yanada qattiqroq belgilangan: viloyat darajasidagi sudlar uchun kamida o'n yillik, Oliy sud uchun esa kamida o'n besh yillik staj talab etiladi.

Bundan tashqari, sudyalikka nomzod bo'lgan shaxs malakaviy imtihondan o'tishi, axloqiy talablarga javob berishi va Sudyalar oliy kengashi tomonidan tasdiqlanishi kerak. Bu jarayon sudyalar korpusining sifatini ta'minlash uchun muhim mexanizm hisoblanadi.

"Sudlar to'g'risida"gi qonunning talablariga ko'ra, sudya birinchi marta 5 yillik muddatga, navbatdagi 10 yillik muddatga va lavozimda bo'lishning muddatsiz davriga belgilangan tartibda saylanadi yoki tayinlanadi [28]. Bu tizim

sudyalarning kasbiy o'sishini ta'minlash va ularning faoliyatini doimiy ravishda baholash uchun moslashtirilgan.

Oliy sud sudyasi lavozimida bo'lishning eng yuqori yoshi 70 yoshni tashkil etadi. Bunday cheklov sudyalik faoliyatining sifati va samaradorligini ta'minlashga qaratilgan.

Sudyalar korpusini shakllantirish va sudyalarning mustaqilligini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi tashkil etilgan. Mazkur kengash sudyalarning mustaqilligi prinsipiga qat'iy muvofiq holda sudyalar korpusini shakllantiradi [29]. Bu Yevropa demokratik davlatlarining tajribasidan ilhom olib joriy etilgan muhim institut bo'lib, sudyalik faoliyatining mustaqilligini va kasbiyligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Sudyalar oliy kengashi sudyalarni tayinlash va saylash uchun nomzodlarni tanlash, sudyalar malakasini oshirish, intizomiy ish yuritish va boshqa muhim masalalarni hal etadi. Bu tashkilot sudyalik korpusini ijro hokimiyati ta'siridan himoyalashda muhim rol o'ynaydi.

Ma'muriy sud ishlari bo'yicha birinchi instansiya sudi sifatida tumanlararo ma'muriy sudlar faoliyat yuritadi. Bu sudlar ma'muriy nizolarni mazmunan birinchi marta ko'rib chiqadi va ish bo'yicha hal qiluv qarorini chiqaradi. Birinchi instansiya sudi ishni to'liq tekshiradi: dalillarni baholaydi, taraflar va guvohlarni tinglaydi, ekspert xulosalarini ko'rib chiqadi va huquqiy bahoni amalga oshiradi.

Birinchi instansiya sudi qarori taraflarning huquqi va manfaatlariga eng to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, shu sababli bu bosqichda sud yuritishning sifatini ta'minlash juda muhim. Sud taraflarning teng huquqliligini, isbotlash huquqini va boshqa protsessual huquqlarini ta'minlashi shart.

Birinchi instansiya sudi qarorlari ustidan apellyatsiya tartibida shikoyat qilish mumkin. Apellyatsiya instansiyasi vazifalarini Qoraqalpog‘iston Respublikasi ma‘muriy sudi, viloyatlar va Toshkent shahar ma‘muriy sudlari bajaradi. Apellyatsiya instansiya sudi ishni mazmunan qayta ko‘rib chiqadi: nafaqat huquqiy normalarning to‘g‘ri qo‘llanilganligini, balki dalillarning to‘g‘ri baholanganligini ham tekshiradi.

V.M. Sherstnyukning fikricha, apellyatsiya tartibi taraflarning huquqi ta‘minlanishi va sud xatolarini bartaraf etish uchun samarali mexanizm hisoblanadi [30]. Apellyatsiya instansiya sudi "Ma‘muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risida"gi Kodeksning 220-moddasi 4-qismida belgilangan asoslar mavjud bo‘lgan taqdirda, sudning hal qiluv qarorini bekor qilishi va birinchi instansiya sudi tomonidan yo‘l qo‘yilgan protsessual xatoliklar mavjud bo‘lganda, ma‘muriy ishni birinchi instansiya sudi qoidalari bilan ko‘rib chiqishi mumkin [31].

R.V. Shakiryonovning ta‘kidlashicha, "to‘liq apellyatsiya" vakolati apellyatsiya instansiya sudiga hal qiluv qarorini bekor qilib, ishni yangidan ko‘rish uchun yubormaslik vakolati apellyatsiya instansiya sudlarining mas‘uliyatini oshiradi va sud bosqichlarini qisqartirish imkonini beradi [32]. Bu yondashuv O‘zbekiston ma‘muriy sud yuritishida ham keng qo‘llanilmoqda.

Yangi tahrirdagi "Sudlar to‘g‘risida"gi qonun bilan O‘zbekiston Respublikasida nazorat instansiyasi tugatilib, uning o‘rniga kassatsiya instansiyasida ishlarni takroran ko‘rish instituti joriy etildi [33]. Bu islohot bir-birini takrorlaydigan sud bosqichlarini qisqartirish va odil sudlovga xos bo‘lmagan ishlarni nazorat tartibida ko‘rish institutini tugatish maqsadida amalga oshirildi.

Kassatsiya instansiyasi vazifasini O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining ma'muriy ishlar bo'yicha sudlov hay'ati bajaradi. U ishlarni asosan huquqiy normalarni qo'llash to'g'riligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi, ya'ni dalillarni qayta baholashga, fakat huquqiy nuqtai nazardan tekshirishga e'tibor qaratadi. Kassatsiya instansiyasi sud amaliyotining yagonaligini ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi.

"Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks normalariga muvofiq, qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlarini yangi ochilgan holatlar bo'yicha qayta ko'rish imkoniyati ham mavjud [34]. Bu institut sud xatolarini bartaraf etish va adolatni ta'minlash uchun qo'shimcha kafolat bo'lib xizmat qiladi. Yangi ochilgan holatlar deganda, sud qarorini chiqarish vaqtida ma'lum bo'lmagan, lekin keyinchalik aniqlangan va ishning natijasiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan ahamiyatli holatlar tushuniladi.

Ma'muriy sud tomonidan qabul qilingan hal qiluv qarorlari va ajrimlarning ijroga qaratilishi sud hokimiyatining samaradorligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sud qarori chiqarilgani bilan u real ravishda ijro etilmasa, butun sud yuritish jarayoni ma'nosini yo'qotadi. Sud hujjatlarining ijroga qaratilishi tartibi "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks va "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi.

Sud hujjatlarini ijroga qaratish quyidagi bosqichlardan iborat: birinchidan, sud hujjatining qonuniy kuchga kirishi; ikkinchidan, ijro varaqasini berish; uchinchidan, davlat ijrochisining ijro harakatlarini boshlashi; to'rtinchidan, hujjatning to'liq ijro etilishi va ish ijroda yopilishi. Bu bosqichlardan har birining

o'ziga xos huquqiy tartibi va muddatlari bo'lib, ularning to'g'ri amalga oshirilishi sud qarorining real natija berishini ta'minlaydi [35].

Ma'muriy sud hujjatlari ijrosida o'ziga xos jihat shundaki, ko'pincha javobgar tomon — davlat organi yoki mansabdor shaxs bo'ladi. Bunday hollarda ijroni amalga oshirish maxsus tartibda olib boriladi. Sud davlat organining muayyan harakatni amalga oshirishini yoki muayyan harakatdan tiyilishini majburiy qilib qo'yishi mumkin. Agar davlat organi sud qarorini ijro etmasa, mansabdor shaxslarga nisbatan intizomiy va boshqa choralar ko'rilishi mumkin.

Olim S. Nurmatov ma'muriy sud hujjatlarini ijroga qaratish bilan bog'liq qonunchilikda mavjud muammolarni tahlil qilib, sud hujjatlarining ijro etilishi mexanizmini takomillashtirish bo'yicha bir qator takliflar bergan [36]. Uning fikricha, ijro intizomini mustahkamlash uchun mansabdor shaxslarga nisbatan jarima va boshqa moliyaviy choralar ko'rish samarali bo'lishi mumkin.

Germaniya Federativ Respublikasida ma'muriy sudlov tizimi 1952-yildagi 95(1) Asosiy qonun bilan mustahkamlangan bo'lib, oddiy, ma'muriy, moliyaviy, mehnat va ijtimoiy yurisdiksiya sohalarida Federal sudlar — Federal sud, Federal ma'muriy sudi, Mehnat nizolari bo'yicha Federal sudi va Federal ijtimoiy sudi tashkil etilgan [37]. Bu tizim mukammal ixtisoslashuvga ega bo'lib, har bir sohada chuqur tajribaga ega bo'lgan sudyalari faoliyat yuritadi.

Germaniyada ma'muriy sudlov tartibi 1960-yildagi "Ma'muriy sud ish yuritish to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi. Federal ma'muriy sudi shikoyatlarni ko'rib chiqishda oxirgi instansiya hisoblanadi va ishlarni revizion tartibda ko'rib chiqadi. Ma'muriy apellyatsiya sudi ishni yangidan ko'rib chiqadi va yangi faktlarni va dalillarni inobatga olishga haqli.

Germaniyaning ma'muriy sudlov tizimi qator avlodlar davomida shakllangan va dunyodagi eng samarali tizimlardan biri sifatida e'tirof etiladi. O'zbekiston Respublikasi qonun chiqaruvchisi ma'muriy sudlovni tashkil etishda nemis modelidan ko'p hodisalarni ilhom olib qabul qilgan.

Fransiyada ma'muriy sudlov tizimi davlat Kengashi (Conseil d'État) boshchiligida tashkil etilgan. Mazkur tizim XIX asrning oxirlaridan boshlab samarali faoliyat yuritib kelmoqda va dunyoda ma'muriy sudlovning klassik modeli sifatida tan olingan. Fransiyada ma'muriy sudlar uch bosqichli tizim shaklida tashkil etilgan: ma'muriy tribunallar (birinchi instansiya), ma'muriy apellyatsiya sudlari va Davlat Kengashi (eng yuqori instansiya).

Fransuz tajribasining o'ziga xos jihati shundaki, ma'muriy sudyalari maxsus tayyorlanadi va ko'pincha davlat boshqaruvi sohasida tajribaga ega bo'lgan kishilar tanlanadi. Bu yondashuv sudyalarning ma'muriy sohani chuqur tushunishini ta'minlaydi.

MDH davlatlari orasida Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikistonda ham ma'muriy sudlov instituti rivojlanmoqda, lekin ularning tarkibi va vakolatlari turlichadir. Qozog'iston Respublikasida 2021-yildan boshlab "Ma'muriy protsessual-protsessual kodeksi" qabul qilingan bo'lib, u ma'muriy nizolarni ko'rib chiqishning yangi tartibini joriy etdi.

Rossiya Federatsiyasida hozircha alohida ma'muriy sudlar tashkil etilmagan, ammo ma'muriy nizolar bo'yicha ish yuritish tartibi 2015-yildagi "Rossiya Federatsiyasining Ma'muriy sud yuritish kodeksi" bilan tartibga solinadi. Bu mamlakatda ma'muriy ishlar umumiy yurisdiksiya sudlarining maxsus tarkibida ko'rib chiqiladi.

O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy sudlovi xorijiy tajribadan ilhom olib, ammo milliy huquqiy an‘analarni hisobga olgan holda shakllantirilgan. Mamlakatimizda alohida ixtisoslashgan ma‘muriy sudlarning tashkil etilishi MDHda ko‘p mamlakatlarga qaraganda ilg‘or qadam bo‘ldi.

Ma‘muriy sudlovning samarali faoliyatiga qaramay, ma‘lum muammolar ham mavjud:

Birinchidan, ma‘muriy sud sudyalarining yuqori darajadagi malaka talab etilishi va ushbu sohada tajribaga ega kadrlar tayyorlash zarurati. Ma‘muriy huquq juda keng va murakkab soha bo‘lib, sudyadan chuqur huquqiy bilim, ma‘muriy boshqaruv tizimi haqida tushuncha va xolislikni talab etadi. Hozircha ma‘muriy sud sudyalarining tor ixtisoslashuvi yetarli darajada amalga oshirilgan emas.

Ikkinchidan, ma‘muriy sud hujjatlarining ijroga qaratilishi bilan bog‘liq muammolar. Davlat organlari va mansabdor shaxslar ba‘zan sud qarorlarini o‘z vaqtida ijro etmasligi xolisligi uchraydi [38]. Bu ma‘muriy sudlovning samaradorligini cheklab qo‘yadi va fuqarolarning sud himoyasiga bo‘lgan ishonchini pasaytirishi mumkin.

Uchinchidan, fuqarolarning ma‘muriy sudlar haqida ma‘lumotlari yetarli emas. Ko‘pchilik fuqarolar o‘zlarining ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan huquqlarini himoya qilishning zarurligi va imkoniyatlaridan to‘liq xabardor emaslar.

To‘rtinchidan, ma‘muriy sudlar tomonidan ko‘rib chiqiladigan ishlarning chegaralari ba‘zan aniq emas, ya‘ni qaysi ish ma‘muriy sudlarga, qaysi biri esa fuqarolik yoki iqtisodiy sudlarga taalluqli ekanligini aniqlashda ba‘zan qiyinchiliklar tug‘iladi.

Yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun quyidagi takliflar berilishi mumkin:

1) Ma'muriy sud sudyalarini tayyorlash bo'yicha maxsus o'quv kurslari va malaka oshirish dasturlarini tashkil etish, Sudyalar oliy maktabida ma'muriy sudlovga oid alohida yo'nalishni joriy etish;

2) Ma'muriy sud hujjatlari ijrosi ustidan nazoratni kuchaytirish, ijro etmagan mansabdor shaxslarga nisbatan qat'iy intizomiy va ma'muriy choralar ko'rishni qonun darajasida mustahkamlash;

3) Aholi orasida ma'muriy sudlar faoliyati va fuqarolarning ushbu sudlarga murojaat qilish huquqi haqida targ'ibot ishlarini olib borish, ommaviy axborot vositalarida ma'muriy sudlar amaliyotini yoritish;

4) Elektron sud yuritish tizimini ma'muriy sudlovda yanada keng tatbiq etish, jumladan, fuqarolar tomonidan onlayn shikoyat berish va ish materiallarini elektron tarzda olib borish imkoniyatlarini kengaytirish;

5) Ma'muriy sudlar tomonidan ko'rib chiqiladigan ishlarning chegaralarini aniqlashtirish va ularning fuqarolik hamda iqtisodiy sudlar bilan tafsovtini ravshan qilish maqsadida tegishli qonun hujjatlariga aniqliklar kiritish;

6) Ma'muriy sud amaliyotini umumlashtirish va Oliy sud Plenumi tushuntirishlarini muntazam yangilab borish, sud amaliyotining yagonaligini ta'minlash.

R.V. Shakiryanovning fikrlariga muvofiq, "to'liq apellyatsiya" vakolatining keng qo'llanilishi sud bosqichlarini qisqartirish va sud xatolarini tezroq bartaraf etish imkonini beradi [39]. Bu yondashuv O'zbekistonda ham ma'muriy sudlov samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida ma’muriy sudlar institutining tashkil etilishi va rivojlantirilishi mamlakatimizda olib borilayotgan sud-huquq islohotlarining muhim natijalaridan biridir. "Sudlar to‘g‘risida"gi 2021-yil 28-iyuldagi O‘RQ-703-sonli Qonun, "Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risida"gi Kodeks va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida ma’muriy sudlarning huquqiy maqomi mustahkam huquqiy asoslarga ega bo‘ldi.

O‘tkazilgan tahlilga asoslanib quyidagi xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, ma’muriy sudlar — bu mamlakatimizdagi ixtisoslashgan sudlar bo‘lib, ular ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni va ma’muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi ishlarni ko‘rib chiqishga vakolatli.

Ikkinchidan, ma’muriy sudlarning huquqiy maqomi nafaqat "Sudlar to‘g‘risida"gi qonun, balki Konstitutsiya, "Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risida"gi Kodeks, "Ma’muriy tartib-taomillar to‘g‘risida"gi qonun va boshqa hujjatlar majmui bilan belgilanadi.

Uchinchidan, ma’muriy sudlar mustaqil sud hokimiyati organi sifatida faoliyat yuritib, davlat organlari faoliyati ustidan samarali sud nazoratini ta’minlaydi va fuqarolar hamda yuridik shaxslarning ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan huquq va manfaatlarini himoya qiladi.

To‘rtinchidan, O‘zbekistonning ma’muriy sudlov tizimi xorijiy tajribadan, xususan Germaniya, Fransiya va boshqa rivojlangan davlatlar tajribasidan ilhom olib, milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda shakllantirilgan.

Beshinchidan, ma’muriy sudlar oldida bir qator vazifalar va muammolar turibdi. Bularning yechilishi sudyalarning malakasini oshirish, sud hujjatlari ijrosini

ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish, fuqarolar huquqiy savodxonligini oshirish va xalqaro tajribani uzluksiz o'rganish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Yakuniy xulosa shuki, ma'muriy sudlar O'zbekiston huquqiy davlatchiligining muhim ustuni bo'lib, ularning huquqiy maqomi va faoliyati to'g'risidagi qonunchilik bazasini rivojlantirish mamlakatda inson huquqlari va erkinliklarining real himoya qilinishi, qonun ustuvorligi va davlat boshqaruvi sifatining oshishiga xizmat qiladi. Bu yo'nalishda olib borilayotgan islohotlar yangi O'zbekiston strategiyasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, fuqarolik jamiyati shakllanishining huquqiy negizlarini mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA HAVOLALAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4850-son Farmoni. — <https://lex.uz/acts/3047920>
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahriri 2023-yil 30-aprelda referendum yo'li bilan qabul qilingan). — <https://lex.uz/docs/-6445145>
3. Германиянинг 1952 йилги Асосий қонуни. 95(1)-модда / Mukammalova Sh. Ma'muriy sud yuritishning xorijiy tajribasi // Science and Innovation International Scientific Journal. — 2022. — Volume 1, Issue 7. — <http://scientists.uz/uploads/202207/C-73.pdf>
4. Шакирянов Р.В. Полная апелляция в гражданском процессе России: становление и развитие // Российская юстиция. — 2008. — №1. — С. 25-29.

5. Шерстюк В.М. Развитие принципа состязательности в гражданском процессе // Хозяйство и право. — 1995. — №12. — С. 124-130.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-fevraldagi "O‘zbekiston Respublikasi sud tizimi tuzilmasini tubdan takomillashtirish va faoliyati samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-4966-son Farmoni. — <https://uza.uz/oz/posts/o-zbekiston-respublikasi-sud-tizimi-tuzilmasini-tubdan-takom-21-02-2017>

7. Ma‘muriy sudlar faoliyat boshladi // Standart.uz, 04.07.2017. — <https://www.standart.uz/ru/news/view?id=1013>

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-iyuldagi "Sudlar faoliyatini yanada takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi PF-6034-sonli Farmoni. — <https://lex.uz/docs/4900241>

9. "Sudlar to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 28-iyuldagi O‘RQ-703-sonli Qonuni. — <https://lex.uz/docs/-5534923>

10. "Ma‘muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 25-yanvardagi O‘RQ-462-sonli Kodeksi. — <https://lex.uz/acts/3527338>

11. "Ma‘muriy tartib-taomillar to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 8-yanvardagi O‘RQ-457-sonli Qonuni. — <https://lex.uz/acts/3492203>

12. Odilqoriyev X.T., Qosimov B.E. (umumiy tahriri ostida). Ma‘muriy huquq: Darslik. — Toshkent: TDYUI, 2014. — 384 b.

13. Sattorova M., Alamberdiyeva M. Sudda ish yuritish: Darslik. — Toshkent: TDYU, 2017. — [https://ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Sudda%20ish%20yuritish%20\(M.Sattorova,%20M.Alamberdiyeva\).pdf](https://ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Sudda%20ish%20yuritish%20(M.Sattorova,%20M.Alamberdiyeva).pdf)
14. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks, 2-modda.
15. "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 1-modda.
16. "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 1-moddaning 4-qismi.
17. "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 29-modda.
18. Salomov N. Sud-huquq sohasidagi islohotlar va ularning ahamiyati // Rishton.uz, 2024. — <https://rishton.uz/news/685d24ba8c7975e7753a7373>
19. "Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risida"gi Kodeks, 2-modda.
20. Ma'muriy sudlar qanday ishlarni ko'rib chiqadi? // Norma.uz. — https://www.norma.uz/oz/qonunchilikda_yangi/mamuriy_sudlar_qanday_ishlarni_kurib_chiqadi
21. 2019-yilning 11-oyi davomida ma'muriy sudlar tomonidan hokimlarning 1165 ta qonunga zid qarorlari bekor qilindi // UzReport.news, 27.01.2020. — <https://uzreport.news/politics/2019-yilning-11-oyi-davomida-mamuriy-sudlar-tomonidan-hokimlarning-1165-ta-qonunga-zid-qar>
22. Salomov N. Sud islohotlarining ahamiyati // Rishton.uz. — <https://rishton.uz/news/685d24ba8c7975e7753a7373>

23. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining ma‘muriy sudlar amaliyoti to‘g‘risidagi tushuntirishlari, 11-band. — <https://lex.uz>
24. "Sudlar to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 8-modda.
25. Mustaqillik davrida O‘zbekiston sud tizimining rivojlanishi // In-Academy.uz. — <https://in-academy.uz/index.php/yo/article/download/30398/19458/30222>
26. "Sudlar to‘g‘risida"gi yangi qonun: asosiy o‘zgarishlar nimalardan iborat // Uza.uz, 04.08.2021. — https://uza.uz/oz/posts/sudlar-togrisidagi-yangi-qonun-asosiy-ozgarishlar-nimalardan-iborat_289886
27. "Sudlar to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 67-68-moddalar.
28. "Sudlar to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Sudyalik lavozimida bo‘lish muddati to‘g‘risidagi normalar.
29. "Sudyalar oliy kengashi to‘g‘risida"gi O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 6-apreldagi O‘RQ-427-sonli Qonuni. — <https://lex.uz/acts/3162201>
30. Шерстюк В.М. Развитие принципа состязательности в гражданском процессе // Хозяйство и право. — 1995. — №12.
31. "Ma‘muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risida"gi Kodeks, 220-moddaning 4-qismi.
32. Шакирянов Р.В. Полная апелляция: проблемы и пути совершенствования // Арбитражный и гражданский процесс. — 2009. — №3. — С. 18-22.

33. "Sudlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 28-modda.

34. Ma'muriy sud hujjatlarini ijroga qaratishning huquqiy tartibi: ResearchGate maqolasi. —
https://www.researchgate.net/publication/383595633_MA'MURIY_SUD_HUJATLARINI_IJROGA_QARATISHNING_HUQUQIY_TARTIBI

35. "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 29-avgustdagi O'RQ-409-sonli Qonuni. — <https://lex.uz/acts/2998013>

36. Nurmatov S. Ma'muriy sud hujjatlarini ijroga qaratishning huquqiy tartibi // Buxoro ma'muriy sudining rasmiy sayti. — <https://buxoro-mamuriy.sud.uz/mamuriy-hujjatning-nazariy-huquqiy-tahlili/>

37. Германиянинг "Маъмурий суд иш юритиш тўғрисида"ги 1960 йилги қонуни.

38. Ma'muriy hujjatning nazariy-huquqiy tahlili // Buxoro-mamuriy.sud.uz. — <https://buxoro-mamuriy.sud.uz/mamuriy-hujjatning-nazariy-huquqiy-tahlili/>

39. Шакирянов Р.В. Полная апелляция: проблемы и пути совершенствования. — Арбитражный и гражданский процесс. — 2009. — №3.